

Ivan Davydov referred the sentence with the pronoun in the main clause to the subgroup of complex sentences with adverbial clause of manner. He drew attention to the presence of the support unit in the sentences with a pronominal word in the main clause. It was the first fixation of correlative asymmetric pairs in Slavic grammar.

An important step in interpreting a pronoun-correlative sentence was "Ukrainian grammar" written by Stepan Smal-Stotsky in 1919. The authors describe a large number of examples of pronoun-correlative sentences within predicative, subject, object and adverbial sentences, noting special features of the use of connecting means.

Vasyl Simovich considered pronoun-correlative sentences as types of adverbial clauses of place, time, comparison, manner, and result. The linguist emphasizes the presence of the main sentence words that correlate with communications. His work marked productive development of the formal grammatical approach in Ukrainian syntax in the first half of the 20th century.

For the first time the term "pronoun-correlative sentence" was used by Mykhailo Pospelov. He also attempted to classify these sentences. The linguist marked out a pronoun-correlative type among complex sentences of the one-term structure. He noted the presence of prepositive and postpositive structures of this type according to the location of the subordinate clause. These thoughts were developed by such researchers as Ivan Cherednychenko and Leonid Maximov.

A great progress in this field was made by Vira Beloshapkova, who studied pronoun-correlative sentences according to different aspects and marked out 3 types of them. An important contribution to the study was also made by Ivan Vykhovanets, Svitlana Lomakovych, and others.

To sum it up, we should say that in spite of a large number of studies on pronoun-correlative sentences, researchers should continue the work in this field and draw attention to asymmetrical pronoun-correlative sentences.

Keywords: pronoun-correlated sentences, symmetrical sentences, unsymmetrical sentences, correlative block, correlative pair.

Матеріал надійшов 30.08.2016

УДК 81'366.56(045)

Ясакова Н. Ю.

РЕАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЙНИХ ЗНАЧЕНЬ ОСОБИ У СЛОВОЗМІНІ ІМЕННИКА

У статті проаналізовано репрезентацію категорійних значень особи за допомогою відмінкових форм іменника. Установлено, що кличний відмінок, для якого характерна функція апеляції, виражає семантику другої особи. Він протиставлений решті відмінків, які, стосуючись ширшої та розгалуженішої сфери репрезентації, реалізують граматичне значення третьої особи. Протиставлення друга особа – третя особа найвиразніше виявляється між вокативом і номінативом.

Ключові слова: особа, іменник, відмінок, кличний відмінок, називний відмінок.

Еволюція наукових поглядів на сутність і структуру морфологічних категорій, їхню роль у граматичній системі мови зумовила актуальність перегляду усталених поглядів на межі та спосіб мовної репрезентації, синтаксичну перспективу морфологічної категорії особи.

© Ясакова Н. Ю., 2016

Кваліфікація займенників як специфічної частини мови, відмінність у реалізації персональних значень у займенникових і власне-іменниках спричинили складність виокремлення і потрактування особи іменника у вимірах традиційної граматики. Часто здатність виражати особові протиставлення граматики приписували тільки займенниковим іменникам та дієсловам. Нині засобом експлікації граматичної семантики особи визнано й форми повнозначних іменників [6, с. 44; 12, с. 245; 14, с. 229; 16, с. 74]. Проте досі ґрунтовно не вивчено реалізацію особових протиставлень в іменнику.

Мета статті – проаналізувати вияв категорійних значень особи у словозміні іменника.

В іменнику – частині мови, що є засобом когнітивного впорядкування об'єктів дійсності й виконання аргументної функції в реченні, – особа постає водночас як категорія класифікаційного характеру і зрідка словозмінного. Іменники розподілені за особами: *я, ми* – перша особа, *ти, ви* – друга, решта зорієнтовані на вираження значення третьої особи. Водночас особові протиставлення репрезентовані через кореляцію відмінкових форм власне-іменників.

Послідовно семантична категорія відмінка виявляє відношення між предметами і явищами позамовної дійсності. Її змістові функції в багатьох мовах надзвичайно різноманітні, основне місце з-поміж них посідають суб'єктно-об'єктні, властиві всім мовам, що мають відмінок [8, с. 41–43]. У відмінковій системі втілені різнотипні синтаксичні функції іменників. Через співвідношення цих форм знаходять своє вираження й інші граматичні значення, притаманні іменникові. Наприклад, форма знахідного відмінка слугує засобом розрізнення грамем істоти і неістоти [3, с. 25].

Закономірно, що відмінкова форма є засобом мовного вираження стосунку номінованих іменником об'єктів та явищ дійсності до комунікативного акту. Взаємодіючи з однойменною категорією дієслова, морфологічна категорія особи іменника уможливорює його функціонування в реченні як ієрархічно вищій одиниці, що є засобом комунікації. Когнітивно й формально спрямована категорія відмінка, зумовлена семантико-синтаксичною валентністю дієслова-предиката, яка є визначальною для іменників і найбільше з усіх його категорій пов'язаною з синтаксичною структурою мови, слугує своєрідним провідником для реалізації в реченні категорійних значень особи в іменниковому компоненті.

Семантика відмінкової форми охоплює притаманні власне-іменникові граматичні значення особи, що перебувають у різноманітних відношеннях із іншими різнорідними значеннями. Як

зауважила М. Плющ, лінгвістичний зміст відмінка в цілому становлять загальнокатегорійна сема, втілена в семантиці іменника (сема «предметність» у її виявах «істота/неістота»), а також семи, спрямовані на виконання синтаксичних функцій – «особа/неособа» – і функційно-семантичних: суб'єкт, об'єкт та ін. [14, с. 41]. У структурі речення найістотнішою є належність предикативної ознаки до особи як діяча, носія стану. Важливість граматичного значення особи іменника в позиції суб'єкта зумовлює вияв особових протиставлень між відмінками передусім у суб'єктній функції.

У системі відмінків найвиразніше особове значення, констатоване в численних мовознавчих розвідках, властиве кличному [7, с. 211; 11, с. 119; 12, с. 247; 14, с. 42; 16, с. 83; 17, с. 64; 18, с. 271]. Кличний відмінок номінує адресата мовлення і реалізує значення другої особи в усіх притаманних йому семантико-синтаксичних функціях. Його вважають спеціалізованим засобом вираження грамем другої особи власне-іменників [5, с. 99]. Такою функційною спрямованістю кличного зумовлений властивий йому вузький лексичний діапазон, що охоплює назви осіб. Уживання у формі кличного відмінка інших назв є виявом персоніфікації, адже в ролі адресата мовлення виступає найчастіше людина, напр.: *Вербочко густенька! Розпусти своє листячко ще густіш...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *О раю, проклят будь! Будь проклят, буйний Риме!* (М. Рильський).

Кличний, який стосується сфери апеляції (зверненості), протиставлений решті відмінків, що виступають виразниками сфери репрезентації (представлення). Існування згаданих сфер, виокремлених ще К. Бюлером [2, с. 34], впливає на формування відповідної функційної спеціалізації граматичних форм і конструкцій, зокрема й спеціалізацію іменникових форм. Не випадково Є. Курилович, урахувавши апелятивну функцію вокатива, уважав методологічно неправильним розглядати його в тій самій площині, що й інші відмінки, і наголосив: «...Перша дихотомія, з якої ми почнемо класифікацію відмінків, відділить вокатив від інших відмінків» [10, с. 198].

Специфічність апелятивної функції кличного зумовила його розгляд за межами категорії відмінка. У концепції З. Тополінської вокатив кваліфіковано як автономну граматичну категорію, основною функцією якої є апеляція. Дослідниця вказала на його взаємодію з іменними семантичними категоріями означеності й персональності: через показники вокатива відповідні значення виражені на поверхневому рівні [18, с. 270–271]. Безпідставність виведення кличного з відмінкової парадигми

доводить М. Скаб. Вокатив учений потрактовує як графему, в якій властива всім іменникам репрезентативність представлена у своєму специфічному вияві – апелятивності [15, с. 30].

І. Вихованець кваліфікує кличний як периферійний відмінок, що являє собою конденсат речення і продукт взаємодії із семантично спорідненою графемою категорії дієслова [4, с. 123]. Первинною семантико-синтаксичною функцією цього відмінка вчений вважає функцію адресата – потенційного суб'єкта дії, з якою корелює первинна формально-синтаксична функція підмета, напр.: *Рости, сину, великий та будь щасливий!* (І. Нечуй-Левицький); *Не впадай у розпач, пане Мартинне* (В. Малик). Відповідно до вторинних функцій І. Вихованець виокремлює такі різновиди кличного: семантично складний кличний акцентованого адресата і нейтралізованого суб'єкта дії, напр.: – *Нічого тут не сталося, пане ясновельможний!* (П. Куліш); *Я нічого не боюсь, Ганно Пилипівно!* (В. Винниченко); кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи, напр.: – *Мусію, я тебе молю, – вимовила вона* [Мар'яна], *коли під'їздили до двору батькового...* (Г. Косинка); – *Носишся ти, Миколо, зі своїм собором, як із писаною торбою* (О. Гончар); кличний однокомпонентного речення як конденсат адресатно-предикатно-суб'єктної структури [5, с. 79], напр.: – *Мамо... – тільки їй проказала Марійка благально* (Є. Гуцало); *Хтось ледве чутино мовив: «Дитино...» І нічого більш не сказав* (В. Герасим'юк). Форма кличного завжди спрямована до адресата мовлення, незважаючи на її синтаксичне оточення. Проте у функції адресата – потенційного суб'єкта дії граматична семантика особи залучена до встановлення предикативних відношень імперативного речення. У разі дублювання семантико-синтаксичної функції займенникового іменника другої особи, реалізації функції акцентованого адресата відповідне значення кличного власне-іменника не є концептуально важливим для формування речення внаслідок нейтралізації суб'єктної функції.

Виразна специфічність кличного, притаманна йому в парадигматичному плані, зумовлена синкретизмом його семантико-синтаксичних функцій. У змісті вокатива одночасно виявляються суб'єктна і об'єктна сфери. Імперативне речення з вокативом, що виступає у своїй основній семантико-синтаксичній функції, на власне-семантичному рівні є складним: *Дівчинко, купи книгу* ← *Я прошу дівчинку + Дівчинка купить книгу*. «Суб'єктом і предикатом першої конструкції

є відповідно мовець і його вольова дія на об'єкт, тобто співрозмовника, а суб'єктом і предикатом другої конструкції – співрозмовник і його потенційна дія (з можливим об'єктом, адресатом, знаряддям дії тощо)» [4, с. 139]. Щодо першого предиката, який зазнає редукації, хоч стосується реальної дії, вокатив є аргументом з адресатною об'єктною функцією, щодо другого, який називає потенційну дію, – є суб'єктним аргументом. Отже, така важлива диференційна ознака кличного, як другоособовість, як слушно зауважує М. Скаб, зумовлена семантичними характеристиками об'єктної сфери його функціонування [17, с. 63].

Унаслідок семантико- і формально-синтаксичної співвіднесеності кличного відмінка з називним протиставлення друга особа – третя особа, притаманне відмінковій системі власне-іменників, найвиразніше виявляється між вокативом і номінативом. Первинні семантико-синтаксичні функції називного й кличного відмінків пов'язані зі специфікацією суб'єкта за особою. Для називного первинною є власне-суб'єктна функція, для кличного – адресатно-суб'єктна. Кличний являє собою периферійний компонент суб'єктної парадигми, спеціалізований на вираженні значення другої особи. Він протиставлений називному як основному засобу вираження суб'єктності, що орієнтований на вираження граматичного значення третьої особи. Опозиція особових значень номінатива і вокатива увиразнюється протиставленістю цих відмінків як репрезентантів суб'єктного значення.

На відміну від кличного, якому внаслідок специфіки значення другої особи властива лексична обмеженість, називний вільний від таких обмежень: «лексичні значення іменників, що наповнюють форму називного, нескінченно різноманітні» [4, с. 67]. Ця риса номінатива власне-іменника відбиває необмеженість, притаманну третій особі на поняттєвому рівні. Особове значення кличного виявляється морфологічно – специфічними закінченнями – і в первинній функції синтаксично – координуванням граматичного значення другої особи власне-іменника і дієслівного предиката наказового способу другої особи. Матеріальним засобом маркування кличного є також наголос і особлива інтонація [16, с. 93]. Особова семантика називного не експлікована спеціальними флексіями, наголосом або інтонацією. На формально-граматичному рівні функційне спрямування називного власне-іменників на вираження значення третьої особи виявляється в суб'єктній позиції через третьоособову форму координованих із ним дієслів. З огляду на те, що називному притаманні ознаки немаркованого

мовного елемента, до яких зараховують, зокрема, нульове формальне вираження, регулярність, частотність, вільну дистрибуцію, легке сприйняття і стійкість до помилок [13, с. 17], кваліфікуємо його як немаркований член опозиції, який протиставлений кличному як маркованому кореляту.

Функційна спеціалізація кличного зумовила особливості репрезентації цієї грами на формально-граматичному рівні – специфічні закінчення мають лише іменники чоловічого і жіночого роду в однині. В іменниках середнього роду і множині кличний відмінок морфологічно не вирізняється, збігаючись із називним. Відсутність спеціальних форм вокатива в іменників середнього роду Л. Булаховський пояснював тим, що вони охоплюють переважно назви неістот, а невелика група назв істот середнього роду «не виявила достатньої впливовості, щоб змінити в цьому відношенні загальний стан категорії» [1, с. 281]. Відсутності формального представлення грами кличного в іменниках середнього роду сприяло й те, що в назвах істот граматичне значення середнього роду спрямоване на акцентування молодого віку, що не сумісний із функціями повноцінних комунікантів. Омофлексія кличного та називного нейтралізується в реченні завдяки їхній відмінній функційній спрямованості, що в усному мовленні маркується специфічною інтонацією.

Омонімічні форми називного та кличного відмінків властиві й займенниковим іменникам, з-поміж яких в апелятивній функції здатні вживатися лише прономінативні одиниці другої особи *ти* і *ви*, напр.: *Гей, ти! Йди сюди!* (Є. Гуцало); – *Мой, ти, – звернувся один з капелюшників до Дьордія, – горівка в тебе моцна?* (В. Кожелянко). Виконуючи апелятивну функцію, займенник виділяється інтонаційно, дістає логічний наголос і додаткові експресивно-оцінні відтінки [14, с. 46].

У граматиці апеляції М. Скаба займенникові іменники другої особи кваліфіковано як функційні еквіваленти іменникових форм кличного відмінка. На думку вченого, оскільки друга особа – це завжди (і тільки) адресат мовлення, цілком логічно вважати, що прямим відмінком (початковою формою) займенникового іменника другої особи є форма кличного відмінка, а форми називного для цієї грами взагалі не існує. М. Скаб убачає апелятивну функцію займенникових іменників другої особи практично в усіх конструкціях із ними, хоч і відзначає послаблення апеляційності в імперативних реченнях моделі *Ти дій*, у порівнянні з реченнями моделі *Ти, дій* [16, с. 69–71].

На нашу думку, займенникові іменники *ти* і *ви*, як і власне-іменники, мають семикомпонентну відмінкову парадигму. Унаслідок того,

що основною функцією цих одиниць є вказівка на адресата мовлення, семантика другої особи властива їм у будь-якій відмінковій формі, а система відмінків не виражає особових протиставлень. Реалізована як класифікаційна, категорія особи не виявляється на рівні словозміни.

Хоч кличний займенникових іменників *ти*, *ви* не протиставлений усім іншим відмінкам за особою, проте виявляє своєрідність у семантико-синтаксичній площині. Оскільки займенникові іменники не мають індивідуального й постійного лексичного значення, вони не здатні виконувати функцію акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта дії, ідентифікувати адресата мовлення. Кличний займенникових іменників другої особи існує лише у двох різновидах: 1) кличний адресата – потенційного суб'єкта дії в імперативних реченнях; 2) кличний однокомпонентного речення як конденсат адресатно-предикатно-суб'єктної структури. Формально збігаючись із називним, вокатив *ти* і *ви* маркується за допомогою інтонації та має обмежену сферу функціонування: вживається в розмовному мовленні.

Крім називного, формальними репрезентантами семантичного суб'єкта в його вторинних виявах здатні виступати інші відмінки. Синтаксичну парадигму грами суб'єкта структурують давальний, орудний, знахідний, родовий, кличний і місцевий відмінки [9, с. 78]. Відмінкові форми давального, знахідного, орудного власне-іменників у суб'єктній позиції здатні взаємодіяти з дієслівними предикатами третьої особи, напр.: *Гарно мандрується Сироватці з січовими чумаками...* (Ю. Мушкетик); *...на все передмістя війне запашним духом літа* (О. Гончар); *...ноги вночі судомить...* (Б. Антоненко-Давидович); *...у грудях аж клекотить* (Г. Квітка-Основ'яненко). Коли предикат не має морфологічних показників особи, власне-іменники в непрямих відмінках є позначниками належності суб'єкта до третьої особи, напр.: *Каленикові везло: йшла раз у раз карта...* (М. Коцюбинський); *Огрядного пана знудило* (І. Роздобудько); *У тамбурі було порожньо* (В. Шевчук). На периферії вираження особових протиставлень перебуває родовий відмінок, який у субстантивних словосполученнях виявляє зв'язок із називним суб'єкта (*пісня дівчини* ← *Дівчина співає*) й зрідка реалізує функцію партитивного суб'єкта, напр.: *А народу ж то, народу!* (Г. Квітка-Основ'яненко); – *Ох і полуницю!* (Остап Вишня). Хоч і опосередковано, непрямі відмінки, функція суб'єкта для яких є вторинною, також протиставлені за особою кличному відмінкові.

Отже, у відмінковій парадигмі іменника виявляється опозиція граматичних значень другої

та третьої осіб. Кличний відмінок, для якого характерна специфічна функція апеляції, виступає спеціалізованим засобом вираження семантики другої особи. Він протиставлений решті відмінків, які, стосуючись ширшої та розгалуженішої сфери репрезентації, реалізують граматичне значення третьої особи. Виражене морфологічно, за

допомогою наголосу й специфічної інтонації значення другої особи у словозміні іменника є маркованим компонентом опозиції. Спорідненість семантико-синтаксичних функцій кличного та номінатива зумовлює часткову омофлексію та виразність протиставлення цих відмінків за особою.

Список літератури

1. Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. / Л. А. Булаховський. – Т. 2 : Українська мова. – К. : Наук. думка, 1977. – 631 с.
2. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / Карл Бюлер. – М. : Изд. группа «Прогресс», 2000. – 528 с.
3. Вежбицкая А. Семантика грамматики / Анна Вежбицкая. – М. : РАН, Институт научной информации по общественным наукам, 1992. – 31 с.
4. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
7. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. Б. А. Ильина. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
8. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, ЛО, 1972. – 216 с.
9. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
10. Курилович Е. Очерки по лингвистике : сб. ст. / Ежи Курилович ; пер. с польск., фр., англ., нем. ; под общ. ред. В. А. Звегинцева. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
11. Кучеренко І. Актуальні проблеми граматики / І. Кучеренко. – Львів : Світ, 2003. – 227 с.
12. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І. К. Кучеренко. – [2-ге вид.]. – Вінниця : «Поділля 2000», 2003. – 464 с.
13. Мельчук И. А. Курс общей морфологии : в 3 т. / И. А. Мельчук. – Т. 2. – М.–Вена : Языки русской культуры, 1998. – 544 с.
14. Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
15. Скаб М. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови / М. Скаб // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 30–33.
16. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові : [монографія] / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
17. Скаб М. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива / Мар'ян Скаб // Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 62–65.
18. Topolińska Z. Vocativus – kategoria gramatyczna / Zuzanna Topolińska // Otázky slovanské syntaxe. – Sv. 3. – Brno, 1973. – S. 269–274.

N. Yasakova

IMPLEMENTATION OF CATEGORICAL MEANINGS OF PERSON IN NOUN INFLECTION

The morphological category of the person of the noun interacting with the same category of the verb facilitates its functioning in the sentence as hierarchically higher unit that is the means of communication. The category of case serves as a peculiar guide for the realization of the categorical meanings of the person in the noun component in a sentence. The semantics of the case form combines grammatical meanings of the person peculiar for the noun, which have different relations with the other diverse meanings.

The Vocative case that refers to the sphere of appeal is opposed to the rest of cases that are the exponents of the representation sphere (presentation). Vocative case is the peripheral component of the subject paradigm, which is specialized on the expression of the meaning of the second person. It is opposed to the Nominative case as the main means of subjectness expression, which is oriented toward the expression of the grammatical meaning of the third person. The personalized meaning of the Vocative case is expressed morphologically by specific endings – and in the primary function syntactically – by coordination of the grammatical meaning of the second person of particularly the noun and verb predicate of the Vocative case of the second person. The personality semantics of the Nominative case is not explicated by special flexions, accent or intonation. On the formal grammatical level, the functional direction of the Nominative case of the noun on the expression of the meaning of the third person is expressed in the subject position by means of the third person form of the verbs that are coordinated herewith. Beside the Nominative case, the other cases can be the formal representations of the semantic subject in its secondary manifestations. Case forms of the Dative, Accusative, Ablative cases of the nouns in the subject position are able to interact with the verb predicates of the third person. Affinity of the semantic-syntactical functions of the Vocative and Nominative cases determines the partial omoflexion and expression of the opposition of these cases against each other.

Keywords: person, noun, case, vocative, nominative.

Матеріал надійшов 07.04.2016